

ÖMER DEMİREL, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2000, XI+209 +31 sayfa levha ve resim.

Diğer Orta ve Yakındoğu Türk ve İslam devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, devletin temel görevinin, egemenliği altında bulunan topraklarda güvenliği ve adaleti sağlamaktan ibaret olduğu bilinmektedir. Buna mukabil, bugün, genelde devlet tarafından yürütülen din, kültür, eğitim, sağlık ve diğer sosyal hizmetler toplumdaki varlıklı kimselerin kurmuş oldukları vakıflarca sağlanmış ve böylece dengeli bir toplum tesis edilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle, eski Türk toplum hayatına ilişkin yapılan her araştırmada vakıf müessesesiyle karşılaşılmaktadır.

İşte burada, Cumhuriyet Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Dr. Ömer Demirel'in, Osmanlı devri Türk toplumunun şehir hayatında vakıfların rolünü irdeleyen ve bu konuda bize yeni bilgiler sunan bir çalışması üzerinde durulacaktır.

Araştırmasını üç bölüm halinde kaleme alan yazar, Giriş'te konu ve kaynakları tanıttıktan sonra birinci bölümde, "Sivas Şehrinin Fizik Yapısı ve Vakıflar"ını ele almaktadır(9-88).

Meraküm Yaylası eteğinde yer alan şehrin, doğal sınırları tanıtılırken kentün doğusunda şehrin çörcöpünden uzakta akan dereye Mısmıl Irmak (temiz su); kuzey güney istikametinde şehri ikiye ayıran, kanalizasyon suları ile diğer aruqların karıştığı ırmağa Murdar Irmak denilmesi Anadolu'daki tarihi ve coğrafi yer isimleri üzerinde keyfi tasarrufla bulunanların dikkatini çekmesi gerekir.

Diğer Ortaçağ şehirlerinde görüldüğü üzere, iki iç kale etrafında yer alan ve Evliya Çelebi'nin betimlemelerine göre etrafı surlarla çevrili bulunan Sivas şehrinin bugün ne iç kalelerinden ve ne de dış surlarından eser kalmıştır. Bununla beraber, Ulu Cami, Meydan Camii, Şifaiye, Buruciye, Gök Medrese; Çifte Minare, Güdük Minare, Behram Paşa Hanı, Subaşı Hanı, Taşhan, Ahi Emir Ahmed Kümbetü, Şeyh Erzurumî Türbesi gibi dönemin vâkıflarınca yaptırılan ve yaşatılan tarihi eserlerle şehrin bugün de eski tarihsel dokusunu nisbeten muhafaza ettiği söylenebilir.

Selçuklular'dan itibaren Sivas'ta kurulan vakıfları kent nüfusu ve mahalle düzeyinde irdeleyen yazar, şehrin mahalle sayısı ile nüfus yapısına ilişkin de yeni bilgiler sunmaktadır. Söz gelimi, Selçuklular döneminde bilinen 13 mahalleden oluşan Sivas Şehri'nin, Osmanlı dönemi tahrir kayıtlarına göre, 1454-1455'te 16 (10'u müslim, 6'sı gayri müslim), 1519-1520-1528'de 20 (yine 10'u müslim, 6'sı gayri müslim), 1553-1554'te 32 (26 müslim, 6'sı gayri müslim), 1574'te 41 (35'i müslim, 6'sı gayri müslim); Evliya Çelebi'ye göre, 1649'da 40 ve 1827, 1839 tarihli nüfus defterlerine göre de 59 mahalleden oluştuğu belirtilmektedir (s.17).

Mahalle sayısı bakımından Müslüman nüfusun gayri müslimlerden daha fazla olması gerektiği akla gelse de, hane düzeyinde verilen rakamlardan kimi zaman gayri müslim nüfusun hantarı sayılır bir nisbette arttığı görülmektedir. Örneğin, 1454-1455 tarihinde kent merkezinde yer alan 567 hanenin 216'sının müslim ve 351 hanenin ise gayri müslim olduğu görülürken (s.27); 1574 tarihli tahrir kayıtlarında 3376 haneye ulaştığı (ki Osmanlı genelinde de nüfusun en fazla arttığı dönemdir) ve bunun da 1291'inin müslim ve 2085'inin de gayri müslimlerden oluştuğu gözlenmektedir (s.38-41). Hane düzeyinde 1574'te 3376 hane olan kent nüfusunun, 1827'de

yapılan ilk nüfus sayımında 3833 haneye ulaştığı; daha doğrusu yaklaşık 250 sene sonra fazla bir değişikliğe uğramadığı ve toplam kent nüfusunun 20 bin civarında kaldığı belirtilmektedir (s.47). Bilindiği üzere Ortaçağ'da genelde müslim ve gayri müslim nüfus ayrı mahallelerde oturmaktaydı; bununla beraber, yazarın da belirttiği gibi, Osmanlı topraklarında bu uygulamanın pek katı olmadığı anlaşılmaktadır: "1574'te başlayan müslim-gayri müslim nüfusun karışık olarak yaşama durumunun, son dönemde daha da belirgin hâle geldiğini söyleyebiliriz. 1827'de Sivas'ta bulunan toplam 59 mahalleden 39'unda müslim ve gayri müslim ahalî beraberce yaşıyordu. Geri kalan 20 mahallede ise, sadece müslim halk meskun bulunuyordu" (s.47).

Dr. Demirel'in Sivas nüfus yapısına ilişkin verdiği verilerden görüldüğü kadarıyla ve kendisinin de belirttiği gibi, kent nüfustaki en fazla artışın 16. yüzyılda vukubulduğu ve bu nüfus artışı, bu dönemde Amasya, Tokat ve Sivas havalisinde Safevi tahrirleri sonucunda Türkmen aşiretlerinin çıkarmış oldukları Celali isyanları sebebiyle (s.49) bölgedeki kırsal alanlardan emniyetin kalkmasıyla, kırlarda yer alan nüfusun kent merkezine akışına bağlanmakta (s.67); Osmanlı döneminde Sivas'ta kültürel, ekonomik ve sosyal açıdan halkın gereksinimlerini karşılayacak vakıf eserlerinin de en fazla bu dönemde yapıldığını belirtmektedir. Sözgelimi, araştırmasının ekler kısmında görüldüğü kadarıyla, bu dönemde Sivas'ta beş hamam (s.193), beş mektep (s. 202-203), on çeşme (s. 206-209) inşa edildiği ve ayrıca kentte yer alan 39 cami veya mescidin de (s. 188-189) keza bu dönemde ya inşa edildiği veya onarıldığı görülmektedir.

Gerçekten de bölgenin Kızılbaş Türkmen nüfusunun Safevi propagandasının etkisine büyük oranda maruz kalması üzerine Osmanlı yönetiminin, 1520'de Eyalet-i Rum merkezini Amasya'dan Sivas'a naklettiği ve temel öğretileri ehli beyt sevgisine dayanan bu Kızılbaş Türkmen kitlelerinin kültürel olarak da kontrol altına almak için sünnî bir tarikat olmasına rağmen diğer sünnî tarikatlara göre, ehli beyte karşı duydukları muhabbeti ayin ve erkanlarında daha çok öne çıkaran Halvetî Tarikatu mensubu bir şeyhi, Şeyh Şemseddin-i Sivasî'yi de bu dönemde Zile'den alıp Sivas'a vaiz olarak getirdiği görülmektedir.

Yazar, vakıflar yoluyla bu dönemde Sivas'ta gerçekleştirilen imar ve gelişimin daha sonra da devam ettiğini ifade etmektedir. Örneğin, 1637 tarihinde İran üzerine yapılan sefer esnasında Amasya, Tokat ve Sivas üzerinde Bağdad'a giden Sadrazam Bayram Paşa'nın, Sivas'a geldiğinde, 40 seneden beri harap vaziyette bulunan Meraküm Yaylası'ndan getirilen su yollarını ve çeşmeleri onardığını belirtmektedir (s.38-39).

Dr. Demirel, Selçuklular'dan itibaren şehirde tesis edilen mescid, cami, zaviye, medrese ve mektepleri "Kültürel Coğrafya ve Mahalleler" başlığı altında değerlendirmekte; bu dinî-kültürel yapıları mahalle düzeyinde irdelerken de, hangi yapının kentnin hangi mahallesinde yer aldığını ve bu yapılar ile mahalleler arasında ne tür bir bağlantı bulunduğunu belirlemeye çalışmaktadır. Örneğin, 1400-1700 yılları arasında şehirde 67 mescid ve caminin bulunduğunu ve kentnin 59 mahallesinden 30'unun isminin bu mescid ve camilerden alındığını yazmaktadır (s.48). Keza, Sivas'ta bulunan zaviyeleri de Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi zaviyeleri olarak tasnife tabi tutan yazar, kentnin 8 mahallesinin isimlerini bu zaviyelerden aldıklarını belirtmekte; Şeyh Çoban, Sarı Şeyh, Ali Baba ve Akbaş mahallelerini örnek olarak göstermektedir (s.57).

Geniş bir arşiv vesikası ve literatüre dayalı olarak araştırmasını hazırlayan yazar, saha çalışmasını da başırmış ve her yapının kentnin hangi mahallesinde veya semtinde yer aldığını belirlemeye çalışmıştır. Buna rağmen kimi yapıların yerlerinin saptanamadığı gözlenmektedir. Pulur Mahallesi'nde bulunan ve halk arasında Sarılık Tekkesi olarak bilinen ve büyük bir ihtimal Selçuklu dönemi zaviyelerinden olan Emir Arif Türbesi örnek olarak gösterilebilir.

Selçuklular döneminden kalan dört medrese dışında, Osmanlılar döneminde Sivas'ta sadece bir medrese yaptırıldığını (İhsaniye Medresesi, 18. yüzyıl) belirten yazar (s.69); 1514-1850

tarihleri arasında şehirde 34 mektep ve muallimhaneye rastlandığını; Evliya Çelebi'nin şehirde 140 mektep bulunuyor ifadesinin belgelerce doğrulanmadığını ve bu 34 mektebin büyük bir kısmının da 18. yüzyılda yapıldığını; 1850'den sonra bu mekteplerin fonksiyonlarını yitirmeleri sonucu 11'e düşüklerini yazmaktadır (s.72).

Yazar, "Kültürel Coğrafya ve Mahalleler" başlığı altında, "Mescid, zaviye, medrese, mektep mahalle ilişkisini irdelediği bölümde (s. 18-73), "Kilise-Mahalle" alt başlığı altında Sivas'ta yer alan kiliseleri de mahalle bazında ele alması gerekirdi. Gerçi, bugün Sivas şehir merkezinde hiç bir kilise kalıntısına dahi rastlanmasa da, 1059'da Sivas önüne gelen Türkler'in, beyaz kilise kubbelerini askeri çadır olarak algıladıklarından, bir süre şehre girmekten çekindiklerini Urfalı Meteos'tan öğrenmekteyiz. Yine Evliya Çelebi'de ve daha sonraki hurufat kayıtlarında Kilise Camii olarak yer alan caminin, Sivas'ta zamanla oluşan İslamlaşma sonucu, herhangi bir kilisenin camiye dönüşmesi neticesinde mi oluştuğu sorgulanabilirdi (s. 45).

"Ekonomik Coğrafya ve Mahalleler" (s.73-81) başlığı altında, Selçuklular'dan itibaren şehirde yer alan imalathâne, dükkan, han, bedesten, ve çarşıların şehrin fizikî yapısı açısından dağılışları ve bu yapıların mülkiyet durumları araştırılmıştır. Örneğin, 1827 tarihli bir sicil kaydına göre şehirde toplam 932 dükkan bulunduğunu ve 1835 tarihli bir Vakıf Muhasebe Defteri'ne göre de şehirde vakıflara ait 494 dükkan olduğunu tespit eden yazar, bu dönemde Sivas esnafının yarıya yakınının ise gayri müslim ve mülk dükkan sahiplerinin de en fazla yine bu gruba mensup olduklarını belirtmektedir (s. 79).

Araştırmasının "Sivas Vakıflarının Ekonomik Yapısı" başlığını taşıyan ikinci bölümünde, 1218-1850 tarihleri arasında Sivas'ta tesis edilen vakıflardan tespit etmiş olduğu 337 vakfın ekonomik yapısını irdeleyen yazar, bu 337 vakfın %83'ünün 1700'den sonra tesis edildiğini ve bu tarihten önce tesis edilen vakıfların sayı itibarıyla az olmasına karşın, şehrin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısında daha çok etkili olduklarını belirtmektedir (s.83). Bu arada, Osmanlı öncesinde şehirde tesis edilen vakıfların kapasite bakımından en büyük vakıflar olduğunu da vurgulamaktadır (89).

Sivas'ta kurulan vakıfları amaçlarına (yazar zuhul eseri olarak hukukî açıdan demektir) göre tasnif eden Dr. Ömer Demirel, %36'sının hayri; %60'ının yarı hayri ve %4'ünün ehli (zürri/ailevi) vakıflar olduğunu tespit etmiştir (s.90).

Bu araştırmada değerlendirilmeye tabi tutulan 337 vakfın gelir kaynakları (akarları) şehir dahili ve şehir harici diye tasnife tabi tutulmuş; şehir dahilinde yer alan vakıf akarları meskenler, iktisadi kuruluşlar, nakit para, sular, tahıl, hayvanlar ve diğerleri alt başlıkları içinde değerlendirilmiştir. Toplam 578 kalem tutan bu kent dahili vakıf akarları arasında sırasıyla 499 dükkan, 27 değirmen, 14 boyahane, nicelik açısından dikkatî çekmektedir (s.91-96).

Bu tasnife göre köyler, mezraalar, çiftlikler, bağ, bahçe, bostan ve tuzlalardan oluşan "Şehir Harici" vakıf akarlarından, bağ, bahçe, bostan vs. gibi ferdi mülke konu olabilen gayri menkullerin genelde, İslam literatüründe, tetümme-i sükna denilen kent çevresinde yer aldıkları (s.97-102); köy ve mezraa gibi vakıf gelir kaynaklarının da büyük oranda Sivas Sancağı dahilindeki kaza, nahiy ve diğer yerleşim birimlerinde; daha doğrusu bugünkü ulaşım ölçütlerine göre kent merkezine yaklaşık 30-40 km. mesafede bulunan tarımsal alanlar olduğu görülmektedir. Örneğin, Hafik Kazası'nda 91 karye, Yıldız Kazası'nda 65 karye, Sivas merkeze bağlı yerleşim birimlerinden 39 karyenin bu vakıf akarları arasında yer aldığı anlaşılmaktadır (s.97).

Vakıf akarları içerisinde bulunan köylerin isimlerine bakıldığında sonu viran tabiriyle biten ve eski birer yerleşim alanları oldukları anlaşılan köylerin isimleri dikkat çekmektedir. Sözgelimi, Sadeviran, Damviran, Kozviran, Dereviran, Yassıviran, Yağviran, Danişmendviran gibi (s. 101)...

Temelde miriye ait olan ve fakat temlik suretiyle şahısların eline geçtikten sonra vakfedilen tuzlulardan Sivas vakıf akarları arasında 16. yüzyılda 7, 17. yüzyılda 20 ve 19. yüzyılda 13 tuzlunun bulunduğu görülmektedir (s.103).

Yazar, "Vakıf Gelir Kaynaklarının İşletme Usülleri ve Karşılaşılan Problemler" başlığı altında Sivas vakıf akarlarının işletme biçimlerini tahlil ederken, her ne kadar vakıf kurucularının %98'inin vakıf akarlarının normal kiralama yöntemiyle (icâr, icâre-i vahide) işletilmesini tercih etmişler ve bu tercihlerini vakfiyelerinde belirtmişlerse de pratikte bu koşullara uyulmadığını örnekleriyle göstermektedir (s.104-108).

Genelde icar denilen kiralama yöntemiyle işletilen vakıf akarlarının gelirlerinin aynı ve nakdî olarak toplandığını belirten yazar, birden fazla karye ve mezraası bulunan vakıf mütevellilerinin hasad zamanı geldiğinde ya câbi gibi vakıf görevlileri eliyle ya da iltizam usulüyle bu işi yaptıklarını açıklamaktadır (s. 108-109).

Vakıf gelirlerinin toplanması aşamasında karşılaşılan problemlerin başında vakıf görevlileri veya evlâd-ı vâkıf tarafında, ürünün toplanması veya taksimi konusunda çıkan anlaşmazlıklar yer almıştır. İkincisi, vakıf karyelerinde divanî hisseye tasarruf eden sipahilerin vakıf gelirlerine de müdahale ettikleri anlaşılmaktadır. Üçüncüsü, vakıf köylerindeki toprağı işleyen, öşür ve diğer rusûmlarını vakfa vermekle mükellef bulunan karye ahalilerinin, bu mükellefiyetlerini yerine getirmemek hususundaki direnişleridir. Dördüncü bir husus ise, vakıf karye ve mezraalarının başkaları tarafından tasarruf edilmeleri sebebiyle, gelirlerinin vakıf tarafından toplanması konusunda vukubulan engellemeler olduğu saptanmıştır (s.108-112).

1218-1850 tarihleri arasında Sivas'ta kurulan ve bu araştırmada değerlendirilmeye alınan 337 vakfın gelir kaynaklarının yıllık gelirleri 1576 tarihli Defter-i Evkâf-ı Rum'a göre, 350.667; 1693 tarihli Muhasebe Defteri'ne göre ise, altı aylığı 104.000 akçe ve Sivas vakıf gelirleriyle ilgili daha detaylı bilgiler içeren 1835 tarihli Muhasebe Defteri'nde de 503.560 kuruş olarak tespit edilmiştir. Belirtilen bu gelirlerin %89.5'unun şehir dışı alanlardan ve %10.5'unun ise kent dahilinde bulunan vakıf akarlarından sağlandığı belirtilmektedir. Bu gelirleri de akar türüne göre tahlil eden yazar, toplam vakıf gelirlerinin %52.7'sinin vakıf tuzlularından, %35.5.'inin karye ve mezraalardan, %10.5'unun ise dükkân, hamam, değirmen, mesken ve nukud vakıflarından elde edilen faiz paralarından oluştuğunu tespit etmiştir (s.112-116).

Eserin üçüncü bölümünü oluşturan, "Görevliler, İdari Organizasyon ve Vakıfların Fonksiyonları" başlığı altında Sivas vakıflarının görevlileri, yönetimi ve işlevleri çeşitli açılardan incelenmiştir. Yazar, Selçuklular'dan itibaren Sivas'ta kurulan ve tespit edebildiği kadarıyla, Osmanlı öncesine ait 15, 1400-1700 tarihleri arasında 41 ve 1700-1850 döneminde 281; toplam 337 vakfın kurucularının kimliklerini araştırırken, Osmanlı dönemi Sivas vakıf kurucularının %50.7'sinin askeri sınıftan, bugünkü anlamda devlet hizmetinde bulunan kamu görevlilerinden, %26.3'ünün müslim ve gayri müslimlerden oluşan reaya denilen sıradan insanlardan ve %23'ünün ise mesleği veya kurucusu tespit edilemeyen kimselerden oluştuğunu belirtmektedir (118-124).

"Görevlilerin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Özellikleri" altbaşlığında, Sivas vakıf mürtezikleri, Osmanlı toplumsal tabakalaşma ve nüfus yapısına göre tahlil edilmektedir (s. 124-127). Ardından görevlilerin atanma, azil, kasr-ı yed ve ferağları konusunda vâkıfların ve devletin koymuş olduğu şartlar ve bu şartların pratikte ne kadar uygulanabildiği üzerinde durulmuştur. Bu arada, vakfiyesi çeşitli sebeplerle zayi olan vakıflarda görevlilerin "eban an ced" diğer bir deyişle "dedem babam mesleği" veya "dedem babam ekmeği" şeklindeki iddialarla, yani soya bağlı olarak atandıkları belirtilmektedir (s.129).

Görev süreleri hususunda ise vakıf mütevellileri başta olmak üzere vakfiye şartlarında ve diğer kayıtlarda ömür boyu (kayd-ı hayat) şartının yaygın olduğu, örneğin, 1700-1850 tarihleri arasında Sivas vakıf görevlileriyle ilgili 1902 görev değişim kaydından %74'ünün (1411'i) ölüm sonucunda ve %26'sının (491'i) hayatta iken ya kendi isteğiyle veya herhangi bir şekilde görevden el çekilmek (kasr-ı yed) suretiyle gerçekleştiği belirtilmektedir (s.130).

Sivas vakıflarındaki görevli sayısının 1835 tarihli bir kayda göre 597 olduğunu belirten yazar, Osmanlı genelinde olduğu gibi Sivas vakıflarındaki bu görevli sayısının da zamanla azımsanmayacak miktarda şişirildiğini ve örnek olarak da Daru'r-raha vakfının vakfiyesinde görevli sayısı 11 iken 1835 tarihinde 90 civarında olduğunu; hakeza Şifaiye Medresesi'nde, 16. yüzyılda 15 görevli mevcut iken, 1835 tarihinde görevli sayısının 32'ye çıktığını ifade etmektedir (s.132-133).

Vakıf görevli ücretlerinin vakıf dilinde "vazife" ve görevliler arasında "nan paresi" veya "dedem babam ekmeği" şeklinde ifade edildiğini belirten yazar, ücretlerin tespitinde de başta vakıf kurucuları olmak üzere, toplumdaki geçim rayıcı ile vakfın gelirleri ve bu gelirlerin sürekliliğinin rol oynadığını söylemektedir (s.134). Günlük, aylık ve yıllık olarak tayin edilen vakıf görevli ücretlerinin de; akçe, kuruş, dirhem gibi para cinsinden nakdî olarak ödendiği gibi, buğday, tuz ve ekmeği gibi aynı olarak da verildiğini tespit etmiştir (s.134). Ayrıca, Osmanlı genelinde görülen bir uygulama olarak, Sivas vakıflarında da, bir vakıf görevlisinin birden fazla vakıftan benzer veya farklı görev ve ücret aldığı, bilhassa bu uygulamanın 18 ve 19. yüzyıllarda yaygınlaştığını belirtmektedir (s.137).

1835 tarihli Vakıf Muhasebe Defteri'ne göre, 503.560 kuruş tutarındaki bir yıllık Sivas vakıf gelirleri içerisinde evlatlık ve ehl-i vezaifin ücret tutarı, toplam vakıf gelirlerinin %52.6'sı olarak saptanmıştır (s.137).

"İdari Organizasyon" altbaşlığı altında Sivas vakıflarının yönetim ve organizasyonu üzerinde durulurken vakıf mallarını himaye etmekle yükümlü bulunan evkaf müdürleri ve vakıf mütevellilerinin, Osmanlı genelinde olduğu gibi, Sivas vakıf gelirleri üzerinde de bir takım yolsuzluklara beraberce katıldıkları hususunda çarpıcı örnekler verilmektedir (s. 142-146).

Üçüncü bölümün dördüncü kısmında Sivas vakıflarının fonksiyonları üzerinde durulmaktadır. Burada, Sivas vakıflarının fonksiyonlarını hizmet türüne göre ikiye ayıran yazar; cami, mescid, medrese, mektep ve zaviyelerde verilen hizmetleri, "İbadet ve Eğitim", başlığı altında değerlendirmekte; "Beledi Hizmetleri" başlığı altında da, atık su kanalları, çeşme, hamam, su yolu, şehirdeki yol ve kaldırımların yapımı, mezarlıklar ve şehir dışında ve içinde yer alan köprü vs. gibi hizmetler üzerinde durmaktadır (s.155).

"Sonuç" (s.157-158), "Bibliyografya" (s.159-168), "Genel Dizin" (s.169-179), "Ekler" (s.181-209) ile "Levhalar" kısmıyla biten eserin, Osmanlı dönemi şehir hayatına ilişkin yeni bilgiler ihtiva ettiğini söyleyebiliriz.

HASAN YÜKSEL

